

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for supporting the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
38

Yerevan – 2024

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
38

Ереван – 2024

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

38

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր),
Վահան Տեր-Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե
Թորոսյան, Թեո վան Լինտ, Արմեն Մովսեֆյան, Արտաշես Շահնազարյան,
Գուրգեն Գասպարյան, Նազենի Ղարիբյան, Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ
Համբարձումյան:

«Բանբեր Մատենադարանի» 38, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ինստիտուտ. Երևան, 2024, 352 էջ:

ԳՐԻՉ ԵՎ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՉ ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑՈՒ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր՝ Անի, Սուլթանիա, ձեռագիր մատյան, Գրիգոր քահանա, մանրանկարիչ Ավագ, Մոմեղեն սարկավագ, Ավետարան, գրչության կենտրոն:

ԺԻ դարասկզբին Անի մայրաքաղաքի քաղաքական ու տնտեսական ծանր կացության հետևանքով բազմաթիվ անեցիներ, թողնելով հայրենի քաղաքը, տարագրվեցին՝ բնակություն հաստատելով Կիլիկիայում, Ղրիմում, Վանում, Տրապիզոնում, Լեհաստանում, Պարսկաստանի մի շարք բնակավայրերում, այդ թվում նաև Իլխանության մայրաքաղաք Սուլթանիայում:

Հիշատակարաններում նորաշեն և արքայանիստ քաղաք հիշատակվող Սուլթանիան ԺԳ դարավերջին հիմնադրել էր Հուլավյան իլխան Արղուն խանը (1284-1291), իսկ ԺԴ դարասկզբին Օլջայթու իտղաբանդա խանը (1304-1316) ավարտում է քաղաքի կառուցումը և շատ կարճ ժամանակում դարձնում Հուլավյան պետության մայրաքաղաք՝ նորաստեղծ և ծաղկուն քաղաքն անվանելով Սուլթանիա: Գտնվելով քարավանային ճանապարհներին՝ Սուլթանիան դառնում է Առաջավոր Ասիայի առևտրական կենտրոններից մեկը: Սուլթանիան, որ զարգացման լավ հնարավորություններ էր ապահովում առևտրի և արհեստների համար, ապահովեց նաև ներգաղթած հայերի տնտեսական և մշակութային հնարավորությունները:

Հայերը Սուլթանիայում և նրա հարևան Օրդուբազարի շրջանում հիմնեցին եկեղեցիներ. դրանք դարձան հոգևոր-մշակութային և գրչության կենտրոններ, որտեղ իրենց գործունեությունը շարունակեցին նաև Անի մայրաքաղաքից այստեղ տարագրված անեցի գրիչներն ու ծաղկողները՝ իրենց հետ բերելով անհական դպրոցի լավագույն ավանդույթները:

* Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, minasyan.tamara64@mail.ru, ք.գ.ք., հոդվածը ստանալու օրը՝ 16 նոյեմբերի, 2024, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 22 նոյեմբերի, 2024:

Սուլթանիա արտագաղթողների մեջ էր նաև Հակոբ քահանայի և Սեդա խաթունի որդին՝ գրիչ և ծաղկող Մխիթար Անեցի քահանան¹: Մխիթարի կյանքի և գործունեության վերաբերյալ սակավ տեղեկություններ ենք ստանում նրա հիշատակարաններից: Հայտնի չեն նրա ծննդյան և մահվան թվականները. Անեցի մականունը հուշում է, որ ծնվել է Անիում, հավանաբար ԺԳ դարի վերջին քառորդին, որովհետև 1338 թվականի իր օրինակած ձեռագրի հիշատակարանում բողոքելով՝ իրեն համարում է արդեն ծեր, աչքի լույսը՝ պակաս, իսկ 1356 թվականի հիշատակարանում՝ թշվառ արևոր և տկար: Մխիթարը կրթություն է ստացել Անիում, որտեղ նրա առաջին ուսուցիչը եղել է Ճան Հակոբ քահանան, ապա աշակերտել է Գրիգոր քահանային, որը նույնպես գաղթել էր Սուլթանիա²:

Մխիթար Անեցուց մեզ շորս ձեռագիր մատյան է հասել, բոլորն էլ թղթյա ձեռագրեր են, գրված են գեղեցիկ ու համաչափ բոլորգրով և նկարազարդ են ճաշակով: Այդ ձեռագրերից երեքը պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ՄՄ 2961, 4429, 7740), մեկը՝ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի գրատանը (Եղմ. 1941): Ձեռագրերից երկուսում Մխիթարը և՛ գրիչն է, և՛ ծաղկողը, և՛ կազմարարը, իսկ երկուսը նա օրինակել է Գլաձորի դպրոցի սան, հետագայում Սուլթանիայում գործունեություն ծավալած մանրանկարիչ Ավագի համագործակցությամբ, որի հետ առանձնակի սիրով է աշխատել: Կինելով Անիի մշակութային կյանքի ծնունդ՝ Մխիթարը իր հետ Սուլթանիա բերեց նաև անիական դպրոցի մշակութային ավանդույթները, դարձավ ոչ միայն Սուլթանիայի գրչության կենտրոնի, այլ առհասարակ հայ մշակութային կյանքի նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը³: Մխիթարի բարձր արվեստը գրչության և զարդանկարչու-

¹ ԺԳ դարի գրիչ և մանրանկարիչ Մխիթար Անեցուն շատ քիչ է շփոթել պատմիչ Մխիթար Անեցու հետ: Վերջինս ապրել է ԺԶ դարում, կրթություն է ստացել Հոռոմոսի վանքում, եղել է Անիի Կաթողիկե եկեղեցու (Մայր տանար) փակակալ: Մխիթարը 1177 թ. Հոռոմոսում ընդօրինակել է Մամուել Անեցու ժամանակագրությունը, որը Մամուել Անեցու հնագույն ձեռագրերից մեկն է (ՄՄ 3613), իսկ 1181-1193 թվականներին Հառիհի վանքի վանահայր Գրիգորի պատվերով գրել է մի պատմական երկ, որը մեզ հաստատաբար է հասել: Մխիթարը կատարել է նաև թարգմանություններ: Տե՛ս **Մխիթար Անեցի**, Մատենա աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ՝ **Հ. Մարգարյանի**, Երևան, 1983, **Մամուել Անեցի**, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաբաղ արարեալ, բնագիրը կազմեց՝ **Ա. Հայրապետեան**, առաջաբանը՝ **Կ. Մաթեոսեանի**, Երևան, 2011, էջ 21, **Կ. Մաթեոսյան**, *Անին և անեցիները*, Երևան, 2021, էջ 394-395:

² 14-րդ դարում Անիից գաղթած և Սուլթանիայում բնակություն հաստատած ֆահանայական երկու ընտանիքի հայտնի ներկայացուցիչներն էին նշանավոր գրիչ, ծաղկող, կազմարար Մխիթար Անեցին և նրա հոգևոր հայրը՝ Գրիգոր ֆահանան: Այս մասին տե՛ս **Կ. Մաթեոսյան**, *Անին և անեցիները*, էջ 335-338:

³ Կ. Մաթեոսյանը անդրադարձել է Մխիթար Անեցու ձեռագրական ժառանգությանը որպես Անիի գրչության կենտրոնի ներկայացուցիչ: Տե՛ս **Կ. Մաթեոսյան**, *Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը*, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 307-309:

թյան մեջ Գարեգին Հովսեփյանը բացատրում է Անիում կրթություն ստանալու հանգամանքով⁴:

Մխիթարից մեզ հասած առաջին մատյանը 1321 թվականի բուրգի բղթյա ժողովածու է, որը բովանդակում է իմաստասիրական և խրատական երկեր, ինչպես նաև ներսես Շնորհալու «Բանք չափաւ» պոեմը և «Թուղթ ընդհանրական»-ը (ՄՄ 2961): Հիշատակարանում գրչության վայրը չի նշվում: Ամենայն հավանականությամբ Մխիթարը մատյանն ընդօրինակել է Անիում, երբ դեռ չէր գաղթել Սուլթանիա, որովհետև Սուլթանիայում Մխիթարի հաստատվելու մասին առաջին տեղեկությունը տալիս է Կարապետ գրիչը 1326 թվականին Գրիգոր քահանայի համար օրինակած ձեռագրի հիշատակարանում (Եղմ. 453): Անիից տարագրվածների շարքում գրիչը այսպես է հիշում Մխիթար Անեցուն. «զհոգեւոր եղբայրն մեր՝ զՄխիթար Անեցի զերախտաւորն մեր»⁵: Չնայած Կարապետ գրիչը Մխիթար Անեցուն երախտավոր է անվանում, այնուամենայնիվ, նրանից մինչև 1326 թվականը հայտնի է միայն այս ժողովածուն: Իսկ մինչև Սուլթանիա գալը որքա՞ն ժամանակ է Մխիթարը Անիում զբաղվել գրչության արվեստով, չունենք որևէ տեղեկություն:

Հիշատակարանում իրեն «զանարժան գծողս եւ զանվարժ ծաղկողս եւ զանարհեստ կազմողս» համարող Մխիթարը մատյանն ընդօրինակել է սաստիկ սովի, սոսկումի և սրածուխի ժամանակներում, ուստի խնդրում է քամահրանքով չվերաբերել ու չմեղագրել իրեն, որովհետև ժամանակները դառն էին և օրհասական. «Ով ամէնիմաստ եւ բազմահանճար վայելող այսմ բազմիմաստ աստուածային տառիցս, զմեռեալս մեղօք, զպարտականս բիւր քանքարաց մեղաց, զփափաքմամբ փրցփրցուն զանարժան գծողս՝ զՄխիթար Անեցի, միշտ բարի յիշման արժանի առնել զչարս եւ զանարժան, զի վասն այդմ բանի յայսմ նեղ եւ ի նսեմ, դառն եւ ի դժնեա աւուրքս գրեցի, որ էր սով սաստիկ եւ սրածուխիւն եւ սասանութիւն եւ շարիս պէսպէս եւ զանազան» (ՄՄ 2961, թ. 39բ):

Մխիթարը հիշատակագրություններ է թողել ձեռագրի մի քանի էջերում և խորանի կամարի տակ (թ. 2ա), ճակատագարգի ներսում (թ. 237ա), ցանկը եզրագծող շրջանակի վերին և ստորին գերանների վրա (թ. 81բ): Նա կատարել է նաև կիսախորանի, ճակատագարդերի, թռչնային և բուսական լուսանցազարդերի, թռչնագիր և հանգուցագիր զարդագրերի ծաղկազարդումը՝ օգտագործելով կարմիր, կապույտ, մանուշակագույն, կանաչ, շագանակագույն երանգներ և ոսկի: Գիրը գեղեցիկ է ու համաչափ, խորագրերը գրված են կարմիրով, սկզբնատողերը կապտավուն են, առաջին տառերը՝ թռչնագիր և հանգուցագիր:

⁴ Գ. Յուզեփեան, «Մխիթար Անեցի գրիչ և նկարիչ (գործակցութեամբ Գլաձորի նկարիչ Ասազ դպրի)», Հասկ հայագիտական տարեգիրք, Ա տարի, Անթիլիաս-Լիբանան, 1948, էջ 192-196:

⁵ Ն. Պողաբեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 2, Երուսաղէմ, 1967, էջ 420-421:

Մխիթարը նկարել է նաև երկու թեմատիկ նկար՝ Սիրաք իմաստունին (1բ) (նկ. 1) և Ներսես Շնորհալուն (թ. 249բ): Մանկավարժության պատմաբանները հատկապես ուշադրության են արժանացրել առաջին նկարը, որտեղ ներկայացված է դասավանդման ընթացքը. դեմ-դիմաց նստած են ուսուցիչը և աշակերտները, նրանց մեջտեղում շինություն մանրակերտ է տեղադրված, իսկ հանդիպա-

Նկ. 1. ՄՄ 2961, 1բ, Սիրաք իմաստուն և աշակերտներ

կաց էջին «Իմաստութիւն Սիրաքայ» բնագիրն է: Պատկերագրութեան նման ձևը հուշում է, որ այստեղ ճարտարապետական գիտելիքների դասավանդման պահին է ներկայացված, որն արվում է մանրակերտի ցուցադրման միջոցով⁶:

Ձեռագրի ընդօրինակումն ավարտելուց ընդամենը երկու տարի առաջ՝ 1319 թվականին էր տեղի ունեցել Անիի ավերիչ երկրաշարժը և մեծ վնաս հասցրել քաղաքին, որը մինչ այդ էլ տուժել էր պատերազմներից: Երկրաշարժը, ինչպես նաև քաղաքական ու տնտեսական անկումը վերջնականապես խաթարեցին քաղաքի բարգավաճումը, և բնակչության մեծ մասն ստիպված էր լքել Անին:

Հեռանալով Անիից՝ Մխիթար Անեցին հաստատվում է Իլխանության մայրաքաղաք Սուլթանիայում: Այդ մասին հաղորդում է Կարապետ գրչի 1326 թվականի հիշատակարանը (Եղմ. 453)⁷:

Մինչև 1334 թվականը Սուլթանիայում Մխիթարի գործունեության մասին որևէ տեղեկություն չունենք: Այս թվականին Մխիթարը գրում, ծաղկում և կազմում է մի Ավետարան, որն այժմ պահվում է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարանում (Եղմ. 1941)⁸: Մխիթարը մատյանի ընդօրինակումը ձեռնարկել է մանրանկարիչ Ավագի ու Գրիգոր քահանայի հորդորով և իր խոստովանահայր Տիրապետ քահանայի հրամանով. «Յոյժ սիրով եւ յօժար կամօք յորդորեցին զմեզ զքաջ քարտուղարն եւ անհամեմատ նկարողն՝ Ավագ վարդապետն եւ բազմերախտ հոգեւոր հայրն մեր, ստոյգ քարտուղարն եւ անհաս ընթերցողն՝ Գրիգոր երէց Անեցի, եւ նստել ծրեցի յարքայանիստ քաղաքն Սուլթանիա, հրամանաւ խոստովանահօրն իմոյ՝ Տիրապետ քահանայի եւ վարդապետի»⁹: Մխիթարը «քաջ քարտուղար եւ անհամեմատ նկարող» է անվանում Ավագին, իսկ իր հոգևոր հայր Գրիգոր Անեցուն հիշում է որպես «բազմերախտ հոգևոր հայրն մեր, ստոյգ քարտուղարն, անհաս ընթերցողն, զուուցիչսն մեր եւ զխրատիչսն»¹⁰: Այստեղ ուշադրության արժանի է այն, որ Մխիթարը Գրիգոր Անեցուն «ստոյգ քարտուղար» է անվանում, այսինքն՝ գրիչ, բայց պետք է նկատենք, որ Գրիգորի գրչութեամբ մեզ ձեռագիր մատյան հայտնի չէ¹¹:

⁶ Ա. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ գպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 249:

⁷ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 2, էջ 420:

⁸ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 6, Երուսաղեմ, 1972, էջ 481-486: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ (1326-1350), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2020, էջ 200-201:

⁹ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 6, էջ 484:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 483-484:

¹¹ Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանը Գրիգոր Բահանային նույնացնում է Սուլթանիայում 1329 թվականի ձեռագրի գրիչ Գրիգոր Երեցի հետ (Տե՛ս Լ. Սարգսյան, «Հին կտակարանի նկարագրողումը ԺԴ դարի հայերեն մի Աստվածաշնչում (Ավագ մանրանկարչի արվեստը)», *ԲՄ*, № 28, 2017, էջ 296, ծնթ. 4): Սա կարծում ենք, հավանական չէ, որովհետև Գրիգոր Բահանային

Մխիթարը թողել է հիշատակարաններ մատյանի տարբեր էջերում: Իրեն մեղապարտ աշխարհական համարող գրիչը մատյանն ընդօրինակել է արքայանիստ Սուլթանիա քաղաքում և իր, ծնողների, հարազատների ու երախտավոր ուսուցիչների հոգու փրկության համար նվիրել «արեգակնափայլ եւ երկնահանդէս գերահռչակ Սուրբ ուխտին ///» (թ. 15ա): Հիշատակարանի այս հատվածում մեկ բառ քերված է և բացակայում է սրբավայրի անունը: Նույն ձեռագրի մեկ այլ հիշատակարանում (թ. 156ա) Մխիթարը դարձյալ գրում է, որ մատյանը ընծայել է «քրիստոսակիր եւ հրաշագործ արեամբ ներկեալ հաչին եւ աստուածահրաշ Սուրբ Նշանին ///»: Հիշատակարանը դարձյալ թերի է, տեղանունն այստեղ նույնպես չնշված է, բայց գրեթե կասկած չի մնում, որ խոսքը Վարագա Ս. Նշանի մասին է, որովհետև, ինչպես կտեսնենք 1424 թվականի հետագայի հիշատակարանից, Ավետարանը կոչվում է Վարագա Ավետարան:

Մխիթարը երախտագիտություն է հիշում Սուլթանիայի հայ համայնքի առաջնորդ հոգևոր Սարգիս քորեպիսկոպոսին ու նրա եղբայր Գրիգոր եպիսկոպոսին: Գրիչը չի մոռանում պատվելի ծերունի հաշատուր քահանա Սեբաստացուն և նրա անդրանիկ որդուն՝ Ներսես սարկավագին, Ստեփանոս երեց Բաբերդցուն և նրա որդի Շնոֆոր սարկավագին, որոնք սիրով օժանդակել են Մխիթարին սկսած գործը ավարտին հասցնելու: Մխիթար Անեցին հիշատակում է իր ծնողներին՝ Հակոբ քահանային և Սեդա խաթունին, հարազատ եղբայրներ Գևորգ և Գրիգոր քահանաներին, քույր Զալալին, իր ուսուցիչն՝ Ճան Հակոբին: Իսկ վերջում գրիչը խնդրում է հիշել նաև իրեն. «գսեւացեալս մեղաւք՝ զՄխիթար եղկելի, որ անարժան ձեռաւք գրեցի եւ անվարժ ծաղկեցի եւ անարհեստ կազմեցի եւ ետու գուգել զսա» (թ. 308ա):

Ավագը նկարել է տասներկու տերունական պատկերներ՝ Ավետում՝ 2բ, Ծնունդ՝ 3ա, Ընծայումն՝ 3բ, Մկրտություն՝ 4ա, Այլակերպություն՝ 4բ, Ղազարի հարությունը՝ 5ա, Մուտք երուսաղեմ՝ 5բ, Վերջին ընթրիք՝ 6ա, Խաչելություն՝ 6բ, Դժոխքի ավերումը՝ 7ա, Համբարձում՝ 7բ, Գալուստ՝ 8ա՝ կից համապատասխան գրություններով, ինչպես նաև չորս ավետարանիչների դիմանկարները: Իսկ Մխիթարը կատարել է խորանների, անվանաթերթերի և լուսանցազարդերի ծաղկազարդումը: Իրա համար էլ Մխիթարն իրեն անվանում է «ծաղկող», իսկ Ավագին՝ «նկարող»: Խաչելության մանրանկարի ստորին մասում Ավագը պատկերել է նաև Մխիթարի դիմանկարը՝ հետևյալ գրությամբ. «Անարժան ծառայն

Մխիթար Անեցուց բացի անդրադարձել է նաև Կարապետ գրիչը: Վերջինս 1341 թվականին իր օրինակած ձեռագրի հիշատակարանում Գրիգորի մասին գրում է, որ նա օժտված էր վարդապետական շնորհով, առաքինի և իմաստությամբ լի մարդ էր (Վենետիկ, ձեռ. 935, ք. 448ա): Մինչդեռ Գրիգոր երեցը իր մասին թողել է միայն մի փոքրիկ և աղքատ հիշատակություն «Յիշեսչի գիծուն եւ զանարհեստ գրիչս՝ զԳրիգոր երէցս եւ զձեռնսն մեր ի Քրիստոս» (ք. 353ա):

իւր Մխիթար ի ծունկս անգեալ խնդրել զթողութիւն իւր բազում յանցանացն եւ ամենայն մեղաւորաց բարեխօսութեամբ Սբ. Կուսին Մարիամու Աստուածածինին» (Նկ. 2.):

Պատմական հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում նույն ձեռագրի 1424 թվականի հիշատակարանը: Հետագայի գրիչը գրում է, որ Կարա Յուսուֆի որդի Իսքանդարը, մեծ զորքով արշավելով Ռշտունյաց գավառ, պաշարում է Վանա բերդը, ավերում է ամենուր, ոմանց սպանում, ոմանց գերեվարում է, քանդում ու այրում է եկեղեցիները, թալանում ձեռագիր մատյաններ: Այս Ավետարանը, որ գրիչը

Նկ. 2. Նղմ. 1941, ք. 6բ

Վարագա Ավետարան է անվանում, գերեվարում և տանում են Սղերդ¹² քաղաք. «Եւ յայսմ ամի, որ թվականն Հայոց էր ՊՇԳ. (1424) ... եկն Աքանդարն յերկիրն Ըռշտունեաց բազում հեծելօք եւ զՎանայ բերդն խսարեաց եւ շատ աւեր էած, զոր սպանմամբ, եւ զոր գերութեամբ, եւ զոր այրելով, եւ զեկեղեցիքն կործանեցին, եւ զգրեանքն գերի վարեցին եւ բերին ի քաղաքն Սղերդ» (Նղմ. 1941, թ. 108բ-109ա): Այստեղ տանուտեր խոջա Գորգը իր կնոջ՝ Ղրիմխաթունի և փեսայի՝ խոջա Բաղչայիչի հետ 1500 դրամով գնում, գերությունից փրկում են Ավետարանը և կրկին հանձնում Վարագա վանքին՝ հիշատակ իրենց ընտանիքի և մերձավոր բարեկամների հոգու փրկության. «Հաւատարիմ եւ աստուածասէր տանուտէրն՝ խոջա Գորգ, եւ փեսայն՝ խոջա Բաղչայիչ, եւ կենակիցն՝ Ղրիմխաթուն, եւ

¹² Սղերդ քաղաքը գտնվում է Արևմտյան Հայաստանի Բիթլիս նահանգում, Արևմտյան և Արևելյան Տիգրիսների միախառնվելու տեղից ոչ հեռու: Հիմնադրման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ: Սղերդի դիրքը նպաստավոր է եղել տարանցիկ առևտրի համար: Այստեղով էր անցնում Պարսից «արհայական հանապարհը», հետագայում նպաստավոր դիրք է ունեցել Հայաստանից Միջագետք և Արևելքն Արևմուտքի հետ միացնող քաղաքային հանապարհների համար (տես Թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երևան, 1987, էջ 226-229):

ազատեցին ի գերութենէ զսուրբ Աւետարանս... Եւ ետուն ի գին նորա Ռեճժ. (1500) դրամ մերտնցի, և ետուն կրկին ի Սուրբ Ուխտն»¹³:

1338 թվականին Մխիթարը Սուլթանիայում ընտիր բոլորգրով ընդօրինակում է երկրորդ մատյանը, այս անգամ Աստվածաշունչ, որը Մխիթարի և Ավագի համագործակցության երկրորդ աշխատանքն է (ՄՄ 4429): Մատյանի ծաղկազարդումը պետք է ավարտեր Ավագը, սակայն անհայտ պատճառներով այն անավարտ է մնացել՝ չնայած գրչի մեծ ցանկությանը՝ մատյանը տեսնել ծաղկազարդած, ոսկով զարդարուն և չքնադագեղ. «Ես տեսանեմ զթամամ գրրիս/ Ոսկով զուգած այս խորաննիս/ Եւ զանազան այս ծաղկնիս/ Չքնադագեղ այս սուրաթնիս» (ՄՄ 4429, թ. 148բ): Ավագը կատարել է միայն Եսայի (22բ) և Եզեկիել (93բ) մարգարեների տեսիլքների ուրվանկարները և չի հասցրել գունավորել, հասցրել է ավարտին միայն Մարկոս և Հովհաննես ավետարանիչներին և անվանաթերթերը: Մի քանի էջերում թողած հիշատակարաններում գրիչը խնդրում է հիշել իրեն: Նա գրել է տկար մարմնով և տրտում սրտով, գիրը խոշոր է, դրա համար անմեղադրություն է խնդրում. «Անմեղադիր լերուք խոշորութեան գրոյս եւ սխալանաց սորա, զի էի տկար մարմնովս եւ մեռեալ հոգովս. աղաչեմ անտրտունչ դորդել եւ զմեզ անբամբասանս արձակել. յօժարութիւնս հայեաց եւ մի՛ յարհեստն» (ՄՄ 4429, թ. 319բ):

Ընդարձակ չափածո հիշատակարանում Մխիթարը կարոտով է հիշում հայրենի քաղաք Անին, որտեղ թողել է իր կյանքի լավագույն հիշողությունները, այնտեղ են մնացել նաև հարազատների գերեզմաններ.

Յիշեմ զգաւառն իմ հայրենին,

Զմայրաքաղաք ամուրն Անին.

Եւ ըստ մարմնոյ իմ ծնօղին՝

Տէր Յակոբա եւ Սեդային,

Եւ իմ եղբարցն հարազատին՝

Գէորգա եւ Գրիգորին,

Նայել քվերն իմ՝ Զալալին,

Որք են ննջել ի տապանին... (ՄՄ 4429, թ. 149ա):

Դարձյալ հիշում է Սարգիս քորեպիսկոպոսին ու նրա եղբայր Գրիգոր եպիսկոպոսին, արի և քաջ քարտուղար և անհամեմատ նկարող Ավագ մանրանկարչին, իր ուսուցչին և ընտիր գիտնականին՝ Գրիգոր քահանային, նրա որդի Պարոնին, որ իր դասընկերն է եղել, Սուլթանիայի եկեղեցու քահանաներին, որոնց անուններն ու կատարած գործերը թվարկում է մեկ առ մեկ. Ստեփանոս Բաբերդցուն, քարքրաբարբառ Բարսեղ կրոնավորին, Հովհաննես փակակալին, Հայրապետ քահանային, Ներսեսին, Աստուածատուր ոսկերչին, Շնոֆոր սարա-

¹³ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 6, էջ 485-486:

վագին, Պետրոսին, Մժղնին, Սարգսին, և այսպես՝ բոլորին: Մխիթարը հիշում է նաև իր չորս աշակերտներին՝ Արասբուղին, Թաթոսին, Սայինբեկին, Գրիգորին: Այստեղից կարող ենք եզրակացնել, որ Մխիթարը ոչ միայն հայտնի գրիչ էր ու ծաղկող, այլև ուսուցիչ էր և ուներ իր աշակերտները:

1356-1357 թվականներին Մխիթար Անեցին Մոմեղեն սարկավագի խնդրանքով գրել, ծաղկել ու կազմել է Ավետարան (ՄՄ ձեռ. 7740): Սա Մխիթարից մեզ հասած վերջին մատյանն է: Հիշատակարանում բացակայում է գրչության տեղը, բայց նշվում են մատյանն սկսելու և ավարտելու թվականները. «Գրեցաւ ի ԸՃ. հարիւրերորդի հինգերորդի (1356) ... եղև աւարտումս սորա թվիս ՊՁ. (1357)»: Անիից արտագաղթելուց հետո Մխիթարը հաստատվել էր Սուլթանիայում, որտեղից այլևս չէր տեղափոխվել մեկ ուրիշ բնակության վայր: Կարող ենք հետևել յուր ձեռագրից մեզ հասած վերջին մատյանը նաև ընդօրինակել է Սուլթանիայում, երբ արդեն առաջացած տարիքում էր. «Ե՛ս՝ ամենաթշվառ պեւորակս, մեռեալս մեղօք Մխիթար Անեցի՛ գծող անարժան ձեռամբ սուրբ Աւետարանիս եւ անարհեստ կազմող սորին»: Չեռագրում ծաղկողի մասին որևէ հիշատակություն չկա, սակայն, ինչպես նկատում է Գարեգին Հովսեփյանը, Մխիթարը նկարել է մանրանկարիչ Ավագի տերունական պատկերների հետևությունը¹⁴: Աստղիկ Գեորգյանը, ելնելով ոճային նկարազարդումներից, նույնպես ծաղկազարդումը վերագրում է Մխիթար Անեցուն¹⁵: Մխիթարը նկարել է տերունական պատկերների շարքը՝ (նկ. 3) Ավետում՝ 1բ, Ծնունդ՝ 2բ, Հաղորդություն՝ 3բ, Աստվածամայրը մանկան հետ՝ 4ա, Մկրտություն՝ 5ա, Պայծառակերպություն՝ 5բ, Ղազարի հարությունը՝ 6ա, Մուտք երուսաղեմ՝ 6բ, իսկ 4ա էջի ներքևում՝ Աստվածամայրը մանկան հետ նկարի ստորին մասում, ձեռագրի պատվիրատու Մոմեղեն սարկավագին և նրա որդուն:

Մխիթարը կատարել է նաև Մարկոս, Ղուկաս և Հովհաննես ավետարանիչների դիմանկարներն ու չորս անվանաթերթերի, խորանների, կիսախորանների, բուսական լուսանցազարդերի և թռչնագիր ու հանգուցագիր զարդագրերի ծաղկազարդումը՝ օգտագործելով բազմազան երանգներ և ոսկի: Գրիչը մի քանի տեղերում կարմիր թանաքով սրբագրումներ է կատարել, իսկ ավետարանական յուրաքանչյուր գլխից հետո կարմիրով և կապույտով ցուցումներ է տալիս՝ «Վասն երկու ցանկս կապուտագիր է ի ճապաղն», «Տէրունական հրամանքն աստղանշան կարմիր է ի ճապաղն, ֆռանգաց փոխեն լքով նշագրուած իւրաքանչիւր գլխո», «Տէրունական հրամանքն խաչանիչ կարմիր է, եւ կետածն առաջք է: Վասն երկուս համարագիրն կապուտագիր է ֆռանգաց փոխէ»:

¹⁴ Գ. Յովսեփեան, «Մխիթար Անեցի գրիչ եւ նկարիչ (գործածութեամբ Գլաճորի նկարիչ Աւագ դպրի)», էջ 211:

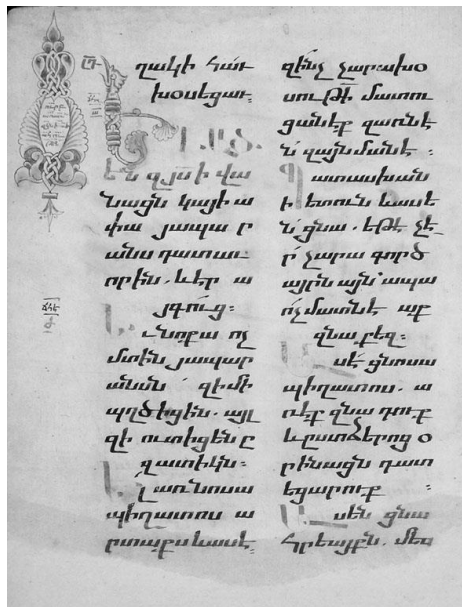
¹⁵ Ա. Գեորգեան, Հայ մանրանկարիչներ, մատենագիտություն IX-XIX դդ., Գահիրե, 1998, էջ 429:

ՄՄ 7740, 1բ, Ավետում

ՄՄ 7740, 2ա, Ծնունդ

ՄՄ 7740, 375բ, գրչության նմուշ

Մոմեղեն սարկավազը, որին Մխիթարը հիշում է որպես «արդարամիտ և բարեպաշտ առն, լցեալն ամենայն իմաստութեամբ և զարդարեալն զանազան առաքինութեամբ», Ավետարանը խնդրել և ստացել է իրենց ողջ գերդաստանի հիշատակի համար: Նրա անունից Մխիթարը թողել է ընդարձակ հիշատակարան, որտեղ հիշվում են արյունակից և խնամիական կապերով կապված բոլոր կենդանի ու հանգուցյալ բարեկամները, հիշվում են նաև Զաքարի քահանան և կնքավոր Զաքի-չարուխը: Հետաքրքիր է, որ Մոմեղեն սարկավազը չի մոռանում իր արհեստավոր ու առևտրական բարեկամներին՝ ուստա (վարպետ) Ավրանին, զասաբ (մսագործ) Նվարադին, գինեծախ (գինեվաճառ) Զաքարեին: Հիշատակարանի այս հատվածում գրիչը դարձյալ խնդրում է հիշել իրեն, «որ ծեր ալեալք եւ տկար անձամբ գրեցի», ապա խնդրում է անմեղադիր լինել «սղալանաց եւ խոշորութեան գրիս, վասն զի կարի յոյժ իմն ծեր անձամբ աշխատեցայ ի գրելն սորայ»: Վերջում գրիչը հիշում է մանկտավազ (ավազ վարպետ) Ներսեսին, որն իր օգնականն ու աշակերտն է. «Զբազմավէր ոգի զմանկտաւազ Ներսէսս՝ զսակաւ աշխատողս ի սմայ, աղաչեմ միով Տէր ողորմեայիւ օգնական լինել»: Ներսեսին գրիչը հիշում է նաև 1334 և 1338 թվականներին օրինակած ձեռագրերի հիշատակարաններում. նա խաչատուր Սեբաստացի քահանայի ավազ որդին էր, որին գրիչը երկու դեպքում էլ հիշում է Շնոֆոր սարկավազի հետ. «զպատուեալ ծերունին՝ զխաչատուր քահանայ Սեւաստցի եւ զանդրանիկ նորին զսիրելի եղբայրն մեր՝ զՆերսէս սարկաւազ եւ զՍտեփաննոս երէց Բաբերթցի, եւ զորդին՝ զՇնաւոր սարկաւազն, որք բազում սիրով յորդորեցին զմեզ ի գործս եւ օժողակ եղեն տկարիս» (Եղմ. 1941, թ. 156ա):

Ըստ հետագայի հիշատակարանների՝ ձեռագիրը մի քանի անգամ նորոգվել ու կազմվել է: Աներոջ՝ Ամիրջահ աղայի՝ Ս. Սարգիս եկեղեցուն ընծայած Ավետարանը 1488 թվականին Հովհաննեսը զարդարել է տվել արծաթյա տասներեք կոստղերով (թ. 1ա): Հետագայում ավելացվել է նաև կազմի արծաթյա խաչը, որի նվիրատունն ումն Թուրվանդան, իր և երկու որդիների անունից այդ մասին 1546 թվականին թողել է հիշատակարան (թ. 1ա):

Ամփոփենք, ԺԴ դարի նշանավոր գրիչ, մանրանկարիչ և կազմարար Մխիթար Անեցին հայկական ձեռագրական մշակույթի նշանավոր դեմքերից է: Իր գրչական գործունեությունը Անիում սկսած արվեստագետը այն շարունակել է Իլխանություն մայրաքաղաք Սուլթանիայում, որտեղ էլ ձեռք է բերել մեծ անուն և ճանաչում:

1385 թվականին Հուլավյանների պետության փլուզման պատճառով Սուլթանիան կորցրեց իր նշանակությունն իբրև մայրաքաղաք, իսկ Լենկ Թեմուրի արշավանքների հետևանքով բնակչությունը տարագրվեց՝ բնակչություն հաս-

տատելով ավելի ապահով վայրերում, մասնավորապես Թավրիզում¹⁶: Ավարտվեց նաև Սուլթանիայի հայկական գրչության կենտրոնի գործունեությունը, որի վերջին գրիչն է Մխիթար Անեցին, նրանով է ավարտվում այդ գրչության կենտրոնի մոտ երեսունամյա գործունեության բեղուն շրջանը:

TAMARA MINASYAN

THE LIFE AND MANUSCRIPT LEGACY OF THE SCRIBE
AND MINIATURIST MKHIT'AR ANETS'I

Keywords: Ani, Soltaniyeh, manuscript, priest Grigor, miniaturist Avag, deacon Momeghen, Gospel, scriptorium.

At the beginning of the 14th century, as a result of the political and economic situation in the former Bagratid capital of Ani, many inhabitants left their native city and settled in Cilicia, Crimea, Van, Trebizond, and Poland, as well as in a number of settlements in Persia, including Soltaniyeh, the capital of the Mongol Ilkhanate. Mkhit'ar Anets'i, a famous 14th century scribe, miniaturist and bookbinder, was also among those who emigrated to Soltaniyeh. The artist, who had begun his activity in Ani, continued it in Soltaniyeh, where he acquired a great reputation. Four manuscripts produced by Mkhit'ar Anets'i have come down to us: all are copied on paper, written in beautiful, well-proportioned minuscule (*bolorgir*) and tastefully illustrated. The manuscripts date from 1321 to 1357. Three of them are housed in the Mashtots Matenadaran (Mss M2961, M4429, and M7740) and one manuscript is housed in the manuscript library of the Armenian Patriarchate in Jerusalem (Ms J1941). Mkhit'ar is the scribe, illuminator and binder of two of the manuscripts, and he copied the other two in collaboration with miniaturist Avag, a pupil of the Gladzor school who later settled in Soltaniyeh. Educated in the cultural circles of Ani, Mkhit'ar carried with him the traditions of the Ani school and became one of the most prominent representatives not only of the Soltaniyeh scriptorium but of Armenian cultural life in general. With the collapse of the Ilkhanate in 1385, Soltaniyeh lost its status as capital and, as a result of Tamerlane's invasions, the population moved to safer locations, notably Tabriz. The activity of the Armenian scriptorium of Soltaniyeh, whose last scribe was Mkhitar Anets'i, also came to an end, thus closing the fruitful period of activity of this writing centre which lasted for about thirty years.

¹⁶ Հ. Մարտիրոսյան, Իրանահայ գաղութի պատմություն, Երևան, 2007, էջ 189:

ТАМАРА МИНАСЯН

**ЖИЗНЬ И РУКОПИСНОЕ НАСЛЕДИЕ ПИСЦА И
МИНИАТЮРИСТА МХИТАРА АНЕЦИ**

Ключевые слова: Ани, Султания, рукопись, священник Григорий, миниатюрист Аваг, дьякон Момеген, Евангелие, скрипторий.

В начале XIV века, из-за неблагоприятной политической и экономической ситуации в столице Ани многие его жители покинули родной город и поселились в Киликии, Крыму, Ване, Трапезунде, Польше, в ряде населенных пунктов Персии, в том числе в Султании, столице Ильханата. Среди тех, кто эмигрировал в Султанию, был и Мхитар Анеци, знаменитый писец, миниатюрист и переплетчик XIV века. В Султании он приобрел большую известность. До нас дошли четыре рукописи, созданные Мхитаром Анеци: все они написаны на бумаге красивым, хорошо калиброванным минускулом (болоргир – арм. букв. «округлое письмо») и богато иллюстрированы. Рукописи датируются 1321-1357 годами. Три из них хранятся в Матенадаране имени Месропа Маштоца (№№ 2961, 4429, 7740), одна – в хранилище Армянского патриархата в Иерусалиме (№ 1941). Мхитар был переписчиком, иллюстратором и переплетчиком двух из этих рукописей, а две другие он переписал в сотрудничестве с миниатюристом Авагом, выучеником школы Гладзор, который позже поселился в Султании. Сформировавшийся в культуре Ани, Мхитар привнес сюда традиции анийской школы и стал одним из самых ярких представителей не только султанийского скриптория, но и местной армянской культурной жизни в целом. С распадом Ильханата в 1385 году Султания перестала быть столицей, а из-за нашествия Тамерлана население перебралось в более безопасные места – в частности, в Табриз. Закончилась и деятельность армянского скриптория Султании, последним писцом которого был Мхитар Анеци, завершивший самый плодотворный, длившийся около тридцати лет, период его деятельности.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գագիկ Դանիելյան

Կիրիկյան Հայաստանն Իզգ ալ-Դին իբն Շադգադի երկերում (աղբյուրագիտական ներածություն)..... 5

Վահե Թորոսյան

Ֆրանսիական հետքեր Կիրիկիայի հայոց արքաների թագադրման ձեսում..... 32

Աշոտ Սարգսյան

Հայոց դարձի երկրորդ փուլը. Հիմնական քաղաքական օրակարգը սպասարկող ծրագիրը 48

Օլգա Վարդապարյան

Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան» աշխատությունը և Մխիթար Գոշի առակները (ոուսերեն)..... 74

Հասմիկ Իրիցյան

Դավիթ եպս. Գեղամեցին գրի՞չ, թե՞ նոր սքանչելագործ միևնույն ձեռագրում (ՄՄ 3812, Հայսմավուրք)..... 94

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Կարեն Մաթևոսյան

Դլաձորի համալսարանը և Վերին Նորավանքի դպրոցը 110

Թամարա Մինասյան

Գրիչ և մանրանկարիչ Մխիթար Անեցու կյանքն ու ձեռագրական ժառանգությունը 133

Լուսինե Թումանյան

Արտամետ քաղաքի գրչության կենտրոնը..... 146

Գոհար Չատյան

Դրիմի նշանավոր գրիչ Նատերի՝ ընտանեկան կարևոր մի գրվագի ճշգրտման փորձ..... 158

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կարինե Մոսիկյան

Թանկարժեք քարերը և դրանց բուժական հատկությունները ըստ միջնադարյան աղբյուրների..... 170

Գայանե Սահրադյան

18-րդ դարի հայերեն օտարապատիճը (ՄՄ 372)
և արևելյան բժշկական ձեռագրային ավանդույթը 198

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ**Հակոբ Քյոսեյան**

Տիրատուր Կիլիկեցու Քարոզ եկեղեցույ, որ ասէ «Տէր, սիրեցի
զվայելչութիւն տան քո եւ զտեղի յարկի փառաց քոց» ճառը..... 208

Միհրան Ա. Մինասեան

Երկու անտիպ փաստաթուղթ՝ Խաչկավանքի եւ
Կարնոյ գիւղերու ու անոնց եկեղեցիներու մասին 227

Ռուզան Պողոսյան

«Բանք իմաստասիրաց աւգտակարք եւ պիտանացուք» 250

Գոհար Մուրադյան

«Բանք իմաստասիրաց» ժողովածուի հունարեն աղբյուրը 278

Առեկ Աբարյան

Առաքել Սյունեցու՝ Տյառնընդառաջի, Ծաղկազարդի,
Հարուխյան և Վարդանանց սրբերին նվիրված անտիպ տաղերը 313

Տ. Շահե Քահանա Հայրապետյան

Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի մի քարոզ 323

ԳՐԱԵՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**Ազատ Բոզոյան, Զարուհի Հակոբյան**

Գևորգ Դազարյան, Ուղղափառ հայք, Երևան, 2024, 241 էջ 336

Բանբեր Մատենադարանի հանդեսի հոդվածների
ձևավորմանը վերաբերող պահանջներ 344

CONTENTS

HISTORY AND PHILOLOGY

Gagik Danielyan

Cilician Armenia in the Works of ʿIzz al-Dīn ibn Shaddād
(a Critical Introduction)5

Vahe Torosyan

French Traces in the Coronation Ordo of the Armenian Kingdom of Cilicia..... 32

Ashot Sargsyan

The Second Phase of the Christianisation of Armenia:
A Program Serving a Fundamental Political Agenda48

Olga Vardazaryan

Basil of Caesarea's Hexaameron and the Parables of Mkhit'ar Gosh..... 74

Hasmik Iritsyan

Bishop David Geghamets'i as a Scribe or a New Wonder-worker
in the Same Manuscript? (Ms M3812, Synaxarium).....94

MANUSCRIPT CULTURE

Karen Matevosyan

Gladzor University and the School of Verin (Upper) Noravank' Monastery..... 110

Tamara Minasyan

The Life and Manuscript Legacy of the Scribe and Miniaturist Mkhit'ar Anets'i.....133

Lusine Tumanyan

The Scriptorium of Artamet.....146

Gohar Chatyan

An Attempt to Clarify an Important Family Episode of the
Famous Crimean Scribe Nater.....158

NATURAL SCIENCES

Karine Mosikyan

Gemstones and Their Medicinal Properties According to Medieval Sources.....170

Gayane Sahradyan

A 18th Century Armenian Pharmacopoeia Akhrabadin (M 372)
and The Eastern Medical Manuscript Tradition.....198

PUBLICATIONS

Hakob Kyoseyan

Tiratur Kilikets'i's *Sermon to the Church* "LORD, I have loved the habitation of your house, and the place where your honour dwelleth" 208

Mihran A. Minasian

Two Previously Unpublished Documents on the Khachgavank Monastery, Villages of Garin (Erzeroum) and Their Churches 227

Ruzan Poghosyan

"Useful and Beneficial Sayings of Philosophers" 250

Gohar Muradyan

The Greek Source of the Sayings of the Philosophers 278

Arevik Arabyan

Unpublished Odes (Taghs) of Aṙak'el Siwnets'i Dedicated to the Feasts of Candlemas, Palm Sunday, Easter, and the Saint Vardanids 313

Fr. Shahe Hayrapetyan

A Sermon by Catholicos Simēon Erevants'i 323

BOOK REVIEW

Azat Bozoyan, Zaruhi Hakobyan

Gevorg Kazaryan, *Orthodox Armenians*, Yerevan, 2024, 241 p. 336

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ФИЛОЛОГИЯ

Гагик Даниелян

Киликийская Армения в сочинениях Изз Ад-Дина ибн Шаддада
(историографическое введение)..... 5

Ваэ Торосян

Французский след в коронационном ритуале Армянского
Киликийского царства..... 32

Ашот Саргсян

Второй этап обращения армян в христианство: программа, обслуживающая
основную политическую повестку..... 48

Ольга Вардазарян

«Шестоднев» Василия Кесарийского и притчи Мхитара Гоша..... 74

Асмик Ирицян

Епископ Давид Гегамеци как писец или новый чудотворец в одной и той же
рукописи? (№ 3812 из собрания Матенадарана, Синаксарий / Айсмавурк)..... 94

РУКОПИСНАЯ КУЛЬТУРА

Карен Матевосян

Университет Гладзор и школа монастыря Верин (Верхний) Норованк..... 110

Тамара Минасян

Жизнь и рукописное наследие писца и миниатюриста Мхитара Анеци..... 133

Лусине Туманян

Скрипторий города Артамет..... 146

Гоар Чатян

Попытка уточнения важного семейного эпизода известного
крымского писца Натера..... 158

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Карине Мосикян

Драгоценные камни и их целебные свойства по
средневековым источникам..... 170

Гаяне Сахрадян

Армянская фармакопея *ахрабадин* XVIII века (рукопись М372)
в традиции восточных медицинских рукописей.....198

ПУБЛИКАЦИИ**Акоп Кеосеян**

«Церковная проповедь Тиратура Киликеци, гласящая Господи!
Возлюбил я обитель дома Твоего и место жилища славы Твоей».....208

Мигран Минасян

Два ранее не публиковавшихся документа о Хачкаванке и
деревнях Карина (Эрзерум).....227

Рузан Погосян

«Полезные и поучительные изречения философов».....250

Гоар Мурадян

Греческий источник древнеармянских «Изречений философов».....278

Аревик Арабян

Неизданные стихи Аракела Сюнеци о Сретении Господнем, Вербном
воскресении, воскресении Христа и посвященные Святым Варданидам.....313

Священник Шагэ Айрапетян

Проповедь католикоса Симеона Ереванци.....323

РЕЦЕНЗИЯ**Азат Бозоян, Заруи Акобян**

Геворг Казарян, *Православные армяне*, Ереван, 2024, 241 с.....336

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 38

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 38

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 38

Ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Ծնունդ, ծաղկող՝ Մխիթար Անեցի, Ավետարան, 14-րդ.դ, ՄՄ 7740:
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Մարիամ Բրուտյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Ձափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 22, տպաֆանակ՝ 150

Մատենադարան

Մերոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի

ինստիտուտի հրատարակչություն, Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի թվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/